

ІНКЛЮЗИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДИСКУРСУ МУСУЛЬМАН В УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Юлія Сорока

докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна,
email: soroka70@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>

Ольга Дзюба

аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна,
email: lickea83@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3703-6915>

У статті узагальнюються дані дослідження дискурсу мусульман в українських ЗМІ з точки зору визначення їхнього інклюзивного потенціалу. Спираючись на теоретичні положення соціології щодо соціальної інклюзії, іншування, соціальної дистанції та дискурс-аналізу щодо зв'язку дискурсивного та соціального, концептуалізовані поняття «інклюзивний дискурс» та «інклюзивний потенціал дискурсу». Останній розуміється як характеристика впливу певного дискурсу про соціальну групу на можливість та умови соціальної взаємодії з цією групою. Розглядаючи результати кількісного та якісного аналізу масиву публікацій українських ЗМІ про мусульман, авторки розкривають значення знаку «мусульманин», що впливають на соціальну взаємодію з цією групою, а саме: екстериторіальність, екзотичність, зв'язок з насиллям, катастрофами, нещасними випадками. Аналіз заголовків публікацій про мусульман вказує на соціальне дистанціювання від мусульман через такі механізми іншування, як «представлення групи як однорідної» та «відмова в суб'єктності». Виокремлені на попередніх етапах дослідження п'ять дискурсів мусульман в українських ЗМІ схарактеризовуються щодо їхнього інклюзивного потенціалу. В якості основного показника інклюзивності розглядається зближення дискурсів «ми-вони», що втілюється у подібності ланцюгів еквівалентності та логіки відмінності «ми»- та «вони»-дискурсів. Завдяки використанню цього інструменту доводиться, що дискурси «мусульманин-герой України» та «мусульманин – протестувальник» мають інклюзивний потенціал в українському суспільстві, натомість «мусульманин-терорист» та «мусульманин-жертва» не мають такого потенціалу. Окрім того, дискурс «мусульманин-вірянин» має певний інклюзивний потенціал.

Ключові слова: інклюзивний потенціал дискурсу, дискурс мусульман, українські ЗМІ

Iuliia Soroka

Doctor of Science (Sociology), Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svoboda Sq., Kharkiv 61022, Ukraine,
email: soroka70@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>

Olha Dziuba

PhD student, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svoboda Sq., Kharkiv 61022, Ukraine,
email: lickea83@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3703-6915>

The article summarizes the research data of the discourse on Muslims in the Ukrainian media in terms of determining their inclusive potential. Based on the

theoretical concepts of social inclusion, othering, social distance and discourse, the concepts of «inclusive discourse» and «inclusive potential of discourse» are conceptualized. The latter is understood as a characteristic of the influence of a certain discourse about a social group on the possibility and conditions of social interaction with this group. Considering the results of quantitative and qualitative analysis of the array of Ukrainian media publications about Muslims, the article presents the meanings of the nodal sign «Muslim» that influence social interaction with this group: extraterritoriality, exoticism, violence, disasters, accidents. An analysis of the headlines points to social distancing from Muslims through such discursive mechanisms as «presenting the group as homogeneous» and «denying subjectivity». The five discourses of Muslims in the Ukrainian media identified in the previous stages of the study are characterized in terms of their inclusive potential. The main indicator of inclusiveness is the convergence of «we-they» discourses, what is embodied in the similarity of the chains of equivalence and the logic of difference between «we» and «they» discourses. With the usage of this tool, it has been proven that the discourses «Muslim-the hero of Ukraine» and «Muslim-protester» have inclusive potential in Ukrainian society, while «Muslim-terrorist» and «Muslim-victim» do not have such potential. In addition, the «Muslim-believer» discourse also is characterized has some inclusive potential.

Keywords: inclusive potential of discourse, discourse of Muslims, Ukrainian mass media

В статье обобщаются данные исследования дискурса мусульман в украинских СМИ с точки зрения определения их инклюзивного потенциала. Опираясь на теоретические положения социологии о социальной инклюзии, восприятии в качестве другого, социальной дистанции, а также на положения дискурс-анализа относительно связи дискурсивного и социального, концептуализированы понятия «инклюзивность дискурса» и «инклюзивный потенциал дискурса». Последний понимается как характеристика влияния определенного дискурса о социальной группе на возможность и условия социального взаимодействия с этой группой. Рассматривая результаты количественного и качественного анализа массива публикаций украинских СМИ о мусульманах, авторы раскрывают значения знака «мусульманин», влияющих на социальное взаимодействие с этой группой, а именно: экстерриториальность, экзотичность, связь с насилием, катастрофами, несчастными случаями. Анализ заголовков публикаций о мусульманах указывает на социальное дистанцирование от мусульман через такие механизмы восприятия в качестве другого, как «представление группы как однородной» и «отказ в субъектности». Выделенные на предыдущих этапах исследования пять дискурсов мусульман в украинских СМИ характеризуются согласно их инклюзивного потенциала. В качестве основного показателя инклюзивности рассматривается сближение дискурсов «мы-они», что воплощается в сходстве цепей эквивалентности и логики различия «мы» и «они» дискурсов. Благодаря использованию этого инструмента доказывается, что дискурсы «мусульманин-герой Украины» и «мусульманин-протестующий» имеют инклюзивный потенциал в украинском обществе, а «мусульманин-террорист» и «мусульманин-жертва» не имеют такого потенциала. Кроме того, дискурс «мусульманин-верующий» имеет определенный инклюзивный потенциал.

Ключевые слова: инклюзивный потенциал дискурса, дискурс мусульман, украинские СМИ

Постановка проблеми

Поняття інклюзії, її специфіки та механізмів широко використовується в науковому і політичному дискурсах, має різні трактування та включене в різні концептуальні схеми. Найчастіше це поняття використовується для підкреслення нерівномірності доступу представників різних груп населення (зазвичай йдеться про ті групи насе-

лення, що потребують соціального захисту, а саме: люди з інвалідністю, люди із низьким доходом та інші) до різних форм соціальної активності, насамперед, освітніх практик [1; 2] та ринку праці [3; 4], що розглядається як механізм забезпечення гідного рівня життя [5] та самореалізації індивіда.

Основою для такого підходу є ідея про невід’ємні права кожного громадянина на

доступ до соціальних благ із урахуванням особливих потреб окремих індивідів. У дискурсивному полі права та соціальної роботи поняття «інклюзивність» пов'язується з певними правилами та нормами, закріпленими у відповідних законодавчих актах, та їхнім втіленням у діяльності державних закладів освіти, медицини та ін. У центрі уваги опиняються матеріальні, просторові або фізичні характеристики певних соціальних груп, що мають обмеження із включенням у різні види соціальної взаємодії. Звідси увага дослідників спрямована на пошук можливостей подолання цих бар'єрів як центральних причин перешкоджання інклюзії [6; 7]. Попри безумовну важливість розвитку такого підходу, необхідно зауважити, що інклюзія визначається не тільки фізичними особливостями *групи, що прагне «прийняття»*, але й «інклюзивністю» *приймаючої групи*, готовністю і здатністю до включення у взаємодію представників інших соціальних груп. Така «інклюзивна готовність», або «інклюзивність», залежить від соціальних уявлень про представників іншої групи, що має «приймаюча» група, тобто лежить у полі дискурсивного. З цієї перспективи стає зрозумілим, що готовність до інклюзії, включення до соціальної взаємодії представників певних соціальних груп формується завдяки дії різних культурних механізмів, в тому числі за допомогою медіа.

З цієї точки зору дискурс про певні соціальні групи по-перше, може сприяти або перешкоджати включенню представників цієї групи в соціальну взаємодію, тобто бути більш або менш інклюзивним, або бути взагалі ексклюзивним. По-друге, перелік соціальних груп, що можуть бути виключеними із певної взаємодії, не обмежується групами, що за різних причин фізично не здатні включатися у неї. Символічні (або дискурсивні) обмеження мають ширший «спектр дії», наповнюючи різноманітні соціальні характеристики (гендер, етнічність, релігійні, політичні та інші переконання) значеннями, що сприяють чи перешкоджають взаємодії з представниками цих груп. Наприклад, серед соціальних конструктів, що мають інклюзивний чи ексклюзивний потенціал, є уявлення про те, на яких посадах *можуть*, а на яких *не можуть* працювати жінки; чи *корисно* буде обрати мером українського міста мусульманина; чи *безпечно* дітям ходити

поруч із кав'ярнею, де працюють люди із синдромом Дауна тощо. Такі уявлення допомагають чи перешкоджають різним групам населення вступати у соціальну взаємодію, незважаючи на наявність пандусів, законодавчих норм, квот чи програм.

Виходячи із зазначеного вище, важливим завданням стає дослідження саме потенціалу інклюзивності того чи іншого дискурсу про певну соціальну групу (наприклад, мусульман). Алгоритми дискурс-аналізу пропонують вирішення різних задач щодо зв'язку дискурсів та позадискурсивної реальності: наприклад, інструменти критичного дискурс-аналізу (КДА) є ефективними в пошуку прихованих дискримінацій у дискурсі; за допомогою інструментів теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа можна визначити особливості конструювання ідентичності Інших. Але інструменти визначення потенціалу інклюзивності дискурсу про певну групу залишаються поза увагою.

Аналізу інклюзивного потенціалу медіадискурсу мусульман присвячена попередня робота [8], в якій поняття «дискурс мусульман» розкрито як дискурс про мусульман, де мусульмани не є суб'єктом створення висловлювань та повідомлень, але є їхнім об'єктом. Дані дослідження складають базу із 4067 статей 5 українських видань («Урядовий кур'єр», «Сьогодні», «Вести», «Дзеркало тижня» та «Радіо Свобода Україна») за період 01.01.2010-31.12.2018. Процедурний план дослідження обґрунтовано нами в іншій публікації [9]; він передбачав кількісний та якісний етапи аналізу дискурсу мусульман. На етапі якісного аналізу було досліджено 29 статей та, використовуючи інструменти «ланцюг еквівалентності» та «логіка відмінності», розроблені Е. Лакло та Ш. Муффа, виокремлено 5 дискурсів про мусульман в українських ЗМІ: «мусульманин-терорист», «мусульманин-протестувальник», «мусульманин-вірянин», «мусульманин-жертва» та «мусульманин-герой України».

Узагальнюючи результати аналізу медіадискурсу про мусульман в сучасних українських ЗМІ, ми виділяємо серед виявлених характеристик дискурсу показники потенціалу інклюзивності того чи іншого дискурсу. Такий аналіз дає можливість для прогнозування наслідків подальшого розгортання різних дискурсів, тому вирішення

проблеми відсутності в інструментарії дискурс-аналізу таких методик є актуальною та важливою задачею для соціології в умовах полікультурного суспільства.

Метою цієї статті є виокремлення показників інклюзивного потенціалу дискурсу мусульман у сучасних українських медіа.

Аналіз досліджень

В якості теоретичної бази для розуміння «інклюзивного потенціалу дискурсу» в нашому дослідженні обрані концепції «соціодискурсивного уявного» П. Шародо [10], «уявного/змальованого світу» (figured world) Дж. П. Джі [11], соціальної дистанції Е. Богардуса [12], соціальної номенклатури Іншого та процесів іншування [13].

З точки зору теорії дискурс-аналізу, саме дискурсивне конструювання «соціодискурсивного уявного» (П. Шародо) [10], або «уявного/змальованого світу» (figured world) (Дж. П. Джі) [11, р. 71] впливає на сприйняття представників певних соціальних груп, а отже, і на соціальну взаємодію із ними, зумовлюючи їхнє включення чи виключення. Так, питання, чи сприяє використання «значень, соціальних мов, уявного/змальованого світу, інтертекстуальності, Дискурсів та Розмов» зв'язкам між людьми, чи їх роз'єднує [11, р. 122], є для американського дослідника Дж. П. Джі одним із важливих дослідницьких завдань дискурс-аналізу.

Конструювання уявлень про будь-яку «вони-групу» є аспектом відтворення соціокультурної номенклатури Іншого, тобто переліку культурно відмінних груп, по відношенню до яких спільнота формує власну ідентичність [13]. У цьому контексті можна розглядати і шкалу соціального дистанціювання Е. Богардуса [12], що вимірює можливість різних типів соціальної взаємодії на основі уявлень про певну національну групу. Ми стверджуємо, що шкала Е. Богардуса вимірює результати дискурсивного конструювання уявлень про певну соціальну групу, особливо це стосується тих соціальних груп, уявлення про які формується переважним чином через медіадискурс. Прикладом такої групи для українського дискурсу є мусульмани: їхня доля в загальному населенні України становить близько 1% [14], тому для переважної більшості населення уявлення про мусульман формуються не з власного досвіду спілкування, а за допомогою медіа.

В нашій роботі ми фокусуємо на дискурсивних механізмах інклюзії, тому саме дискурсивні маркери позитивного сприйняття відмінностей та особливості артикуляції відмінностей ми аналізуємо першочергово. Це дозволить зрозуміти, з яких типів взаємодій потенційно виключаються мусульмани згідно з артикуляцією відмінностей в тому чи іншому дискурсі.

Артикуляція відмінностей ще не є достатньою ознакою для ексклюзивності. Наприклад, представники професії «програміст» можуть наділятися в дискурсі певними, особливими характеристиками, що не означає вилучення їх із різних типів соціальної взаємодії, їхнього дистанціювання від них. На перший план, таким чином, виступає іншування як порівняння себе з іншими з одночасним дистанціюванням від них [13]. Отже, в ексклюзивному дискурсі мають бути присутніми не тільки іменування певної групи із специфічними характеристиками, але й ознаки дистанціювання від цієї групи за схемою протиставлення «ми-вони».

Поняття «інклюзивність дискурсу» ми трактуємо як символічну близькість дискурсів «ми» та «вони», а «інклюзивний потенціал дискурсу» – як його здатність сприяти включенню представників певної соціальної групи в різні види соціальної взаємодії.

Значення символу «мусульманин», що впливають на соціальну взаємодію з цією групою

Визначення дискурсивного потенціалу дискурсів мусульман в українських ЗМІ передбачає відповіді на такі питання: які значення закріплює за мусульманами цей дискурс про мусульман в українських ЗМІ? Чи формує певний дискурс мусульман умови для взаємодії із ними? Якою, з точки зору соціальної дистанції, може бути ця взаємодія? Які за характером бар'єри для взаємодії формує цей дискурс?

Узагальнюючи результати дослідження дискурсу мусульман в українських ЗМІ, ми виділили такі значення, які за його допомогою закріплюються за знаком «мусульманин»:

- екстериторіальність;
- екзотичність, винятковість;
- зв'язок з насиллям, катастрофама та нещасними випадками.

Екстериторіальність. Ми виявили значну кількість публікацій із згадуванням

мусульман, що розташовані в рубриках про світові події. Так, для видання «Сьогодні» відносна кількість таких публікацій становить 68% від усієї кількості публікацій із словом «мусульманин», для видання «Вести» – 63%, для видання «Дзеркало тижня» – 60%. Переважно мусульмани в повідомленнях ЗМІ – це ті, хто діють за межами України, тобто значно дистанційовані за географічною локалізацією подій. На другому та третьому місці за відсотком згадування знаходяться публікації, що розташовані в таких рубриках: для видання «Сьогодні» – це «Регіони» (12%) та «Шоу-бізнес» (6%), для видання «Вести» – це «Крим» (10%) та «Україна» (7%), для видання «Дзеркало тижня» – «Суспільство» (15%) та «Політика» (10%). Віднесення повідомлень зі згадуванням мусульман до рубрик «Регіони» та «Крим» свідчить про певне географічне дистанціювання, але в межах України.

Екстериторіальність мусульман для українського суспільства підтверджується також результатами подальшого кількісного аналізу географічної локалізації. На цьому етапі від загальної кількості статей були відібрані тільки ті публікації, що безпосередньо стосувались мусульман (мусульмани були суб'єктами чи об'єктами дії, або подія трапилась у країні із переважним мусульманським населенням); таких статей виявилось 3486. Географічна локалізація подій у медіадискурсі про мусульман представлена в усіх виданнях переважно із висвітлення подій на території країн Азії та Африки або за їхньої участі. Так, для видання «Урядовий кур'єр» публікації про події із участю мусульман країн Азії та Африки становить 69%, для видання «Сьогодні» – 59%, для «Радіо Свобода Україна» – 49%, для видання «Дзеркало тижня» – 47%, для видання «Вести» – 43%.

Повідомлення українських ЗМІ зі згадуванням мусульман майже не посиляються на українські джерела інформації. Аналіз інтердискурсивних зв'язків для відібраних для якісного аналізу медіапублікацій показав значну залежність українського дискурсу мусульман від, в першу чергу, західних (переважно європейських) джерел. Так, західні джерела в найбільшій кількості представлені серед згаданих джерел (10), також згадано 4 українських джерела, 2 російських, а в найменшій кількості представлено азійські (1). Така ситу-

ація вказує на важливі соціальні наслідки наявного дискурсу мусульман в українських ЗМІ, а саме: українські уявлення про мусульман формуються переважно згідно з західним дискурсом про них. Західні джерела інформації артикують інтереси своїх політичних суб'єктів і, таким чином, сприйняття мусульман в Україні опосередковане інтересами західних суб'єктів. Разом із цим, артикуляція інтересів самих мусульман у досліджуваних дискурсах дуже обмежена, оскільки інтердискурсивні зв'язки із мусульманськими джерелами інформації практично відсутні. Що стосується висвітлення подій на території України, пов'язаних із мусульманами, то тут ми бачимо більшу кількість посилань на мусульманські джерела, а також цитати з висловлювань мусульман. Тобто в таких випадках доступ до артикуляції власного дискурсу розширюється, що також створює більші можливості для інклюзії мусульман у суспільстві.

Екзотичність, винятковість. Згадування про мусульман ми знаходимо в повідомленнях з тематичних рубрик «Шоу-бізнес»: для видання «Сьогодні» вони становлять 6% всіх згадувань про мусульман. Тут увага акцентується на нестандартній, ексцентричній поведінці акторів, співаків чи їхніх близьких.

Аналіз заголовків публікацій, пов'язаних із мусульманами, свідчить про акцент на аномальності чи навіть абсурдності подій за їхньої участі, що також можна віднести до стратегії екзотизації. Прикладами таких заголовків є такі: «В Казахстані пропонують казнить старих президентів»¹ («Вести», 7 травня 2013), «В Малайзії мусульманам заборонили грати в Pokemon Go» («Вести», 8 августа 2016). Можливість та реальність цих «екзотичних» подій також демонструє нормативну та ціннісну віддаленість соціокультурного простору мусульман.

Зв'язок з насиллям, катастрофами та нещасними випадками. Про наявність такого смислового зв'язку свідчать два з п'яти знайдених за результатами дослідження окремих дискурси мусульман: «мусульманин-терорист» та «мусульманин-жертва». Дистанціювання за правовими

1 Тут і далі заголовки статей подані мовою оригіналу.

ознаками, фокус на ситуаціях, пов'язаних з насиллям, ми знаходимо також і в аналізі заголовків, наприклад: «В Турції перевернувся автобус з азербайджанськими паломниками» («Сьогодні», 24 листопада 2010), «У Конгресі США звинуватили М'янму в геноциді мусульман рохінджа» («Дзеркало тижня», 14 грудня 2018), «Time назвав человеком года убитого саудовського журналіста Хашоггі» («Вести», 11 грудня 2018). У випадку насильницьких дій проти мусульман вони зазвичай представлені як об'єкти, а винні у трагедії – суб'єкти насильницьких дій – не вказуються. Така презентація подій у заголовках призводить до зниження співчуття до постраждалих, нормалізації таких дій по відношенню до мусульман, формуванню ставлення до них як таких, що не здатні налагодити своє життя аби уникнути конфліктів, загроз та небезпек.

Іншим механізмом дистанціювання певної групи в дискурсі є спрощення, стереотипізація, представлення групи як однорідної. Таку тенденцію щодо мусульман в українських ЗМІ представляє такий заголовок: «Президент Ірану закликав мусульман об'єднатися проти США» («Радіо Свобода Україна», 24 листопада 2018). При цьому, звісно, українські медіа не завжди генералізують мусульман та представляють їх як однорідну групу, зокрема коли мусульмани є об'єктами насильницьких дій. Так, медіа вдаються до різних номінацій, коли мова йде про «мусульман-шиїтів», «мусульман-рохінджа», «мусульман-уйгурів» в текстах, присвячених утискам, геноциду, переслідуванню та дискримінації.

Всупереч розгортанню в медіа генералізуючого дискурсу, що стосується мусульман-терористів, мусульман-протестувальників та мусульман-вірян, така «специфікація» «різновидів» мусульман має певний інклюзивний потенціал, але він є дуже обмеженим, оскільки дискурсивно не артикулюються зовнішні відмінності мусульман-шиїтів, наприклад, від «мусульман». Так, дискурс про «мусульман Криму», що потерпають від російської влади, створює певні дискурсивні умови для інклюзії мусульман Криму в Україні, але необхідно розуміти, що все ж таки «мусульмани Криму» представлені насамперед, кримськими татарами, а не будь-якими мусульманами, тож поширити такий висновок на мусульман загалом не можна.

Інклюзивний потенціал п'яти дискурсів про мусульман в українських ЗМІ

У результаті якісного етапу дискурс-аналізу із залученням теорії Е. Лакло та Ш. Муффа ми виділили п'ять найпоширеніших дискурсів мусульман: «мусульманин-терорист», «мусульманин-протестувальник», «мусульманин-вірянин», «мусульманин-жертва», «мусульманин-герой України». Кожен з них має власний ланцюг еквівалентності та характеризується власною логікою відмінності. Важливо оцінити потенціал інклюзивності кожного із виділених дискурсів, що ми зробили згідно аналізу соціальних наслідків використання механізмів іншування та розгортання відповідних ланцюгів еквівалентності та протиставлення.

Дискурс «мусульманин – терорист»

Ланцюг еквівалентності цього дискурсу включає елементи із негативними значеннями, характеризується великою кількістю ознак дистанціювання та іншування. Мусульмани тут зазвичай мають високий рівень агентності та виступають єдиними відповідальними за скоєні злочини. Інші суб'єкти, які також можуть бути винні в ситуації, не артикулюються в дискурсі. Протиставлення «ми-вони»-дискурсу особливо підкреслюється у висвітленні події «Напад на Charlie Hebdo», коли «Урядовий кур'єр» опублікував емоційну статтю із такими строками: «В Україні шоковані жахливим терористичним актом в редакції паризького журналу «Шарлі Гебдо», внаслідок якого загинули журналісти й поліцейські, йдеться у заяві вітчизняного МЗС... Наша держава, проти якої сьогодні на Донбасі діють добре організовані терористичні підрозділи, знає, що таке тероризм...Свободу слова – один із наріжних каменів демократії – за жодних умов не можна ставити під сумнів...». У цьому висловлюванні «ми», українці, протиставлені тероризму, визнають свободу слова, демократію як норму та цінність, тоді як «вони», мусульмани-терористи, нападають та є протиставленими демократичним цінностям. У цьому висловлюванні розгортається ланцюг еквівалентності «мусульманські терористи – терористи на Донбасі», що об'єднує всіх терористів. Французькі журналісти показані як друзі України: «В архіві видання знайшли і карикатуру, якою французькі журналісти відгукнулися на анексію Криму Росією. Го-

стрий олівець засудив дії окупанта, ми засуджуємо знахабнілий тероризм». Таким чином, французькі журналісти тут є «за нас», а тому «ми» маємо підтримати «французів» та бути проти «них» (терористів).

У дискурсі «мусульманин-терорист» знак «мусульмани» протиставляються знакам «США», «країни ЄС» та «НАТО», що є уособленням західного, «зразкового», демократичного, успішного суспільства. Таким чином, наслідком поширення дискурсу «мусульманин-терорист» є відчуження та потенційне виключення мусульман із соціальної взаємодії, а сам цей дискурс характеризується як ексклюзивний щодо мусульман в українському суспільстві.

Дискурс «мусульманин – протестувальник»

Ланцюг еквівалентності цього дискурсу поєднує знак «мусульманин» із знаками «протестувальник», «незгодні», «маніфестанти», «демонстранти» та «активісти». Мусульмани показані тут як активні суб'єкти дій, що намагаються досягти певних власних цілей, наприклад політичних, як у висвітленні події «повалення Мурсі», публікації про яку є простором для розгортання саме цього дискурсу. Разом із цим, у таких текстах нами знайдені механізми зниження суб'єктності мусульман у випадках інформування про загиблих, наприклад: *«в ході столкновений погибло»* або *«у зіткненнях загинули»*.

У цьому дискурсі логіка відмінностей протиставляє мусульман владі, до того ж – несправедливій та тиранічній: *«... мы будем рабами, как при фараонах. Диктатор Мурси – бородатый Мубарак, так мы его называем»*. Водночас цей дискурс розгортається на тлі дискурсу демократії, до якого належать знаки «опозиція», «вибори», «президент». Все це демонструє зближення дискурсів для українського читача, оскільки артикуляція містить відсилки до спільної дискурсивної пам'яті про політичні протести проти злочинної влади. Хоча публікації про «повалення Мурсі» датовані 2011 роком, пам'ять про Помаранчеву революцію та про демократичні практики прямого волевиявлення громадян ще жива. Таким чином, поширення дискурсу «мусульманин-протестувальник» має потенціал інклюзії мусульман до українського суспільства.

Дискурс «мусульманин – жертва»

Головним чином цей дискурс розгортається в публікаціях про «кризу із мусульманами-рогінджа». Логіка еквівалентності пов'язує мусульман із переслідуваннями, утисками, вони стають жертвами різних насильницьких дій, зокрема вбивств, звалтувань, пограбувань тощо. Разом із цим важливим є те, що тексти про мусульман-жертв є полем боротьби між цим дискурсом та дискурсом «мусульманин-терорист». Це використання стратегії підміни, коли вина приписується жертві.

В даному випадку накладання один на одного дискурсів «мусульманин-терорист» та «мусульманин-жертва» призводить до того, що жертви насилля не викликають співчуття, оскільки залишається підозра, що вони самі винні у такому ставленні до них влади, дії правоохоронних органів виправдовуються метою покінчити із тероризмом у країні. Мусульмани, таким чином, стають причиною конфліктів у суспільстві. Окрім того, мусульмани в таких повідомленнях зазвичай представлені як багаточисельна група бідних і неосвічених людей, нездатних себе захистити. У такому дискурсі мусульмани протиставляються іншим релігійним або етнічним групам певного суспільства та владі, яка також не є мусульманською. Дискурс «мусульманин-жертва» характеризується особливою формою виключення слабких та нещасних, як це працює із безхатьками та бідними. Такий дискурс не формує умов для інклюзії мусульман в українське суспільство, оскільки «вони» протиставлені «нам» за логікою відмінності.

Разом із тим дискурс «мусульманин-жертва», що стосується утисків кримських татар у Криму, має потенціал до інклюзивності для кримських татар саме тому, що не поєднується із дискурсом «мусульманин-терорист», не змальовує кримських татар як бідну та нещасну масу, а навпаки, підкреслює їхні соціальні досягнення; окрім того, інклюзивність дискурсу проявляється завдяки існуванню спільної логіки відмінностей, тобто протиставленню, опозиції до російській владі.

Дискурс «мусульманин – вірянин»

Згідно з прямим визначенням мусульман як послідовників ісламу, такий дискурс виглядає логічним, але не є найпо-

ширенішим у сучасних українських ЗМІ. Особливістю цього дискурсу є те, що він має спільні та близькі знаки у ланцюгу еквівалентності з дискурсом «мусульманин-терорист»: «обурені», «невдоволення», «карикури», «Аллах», «пророк», «загроза», «мечеть». Завдяки цьому кордони двох дискурсів є розмитими, дискурс «мусульманин-вірянин» перетікає, переплітається із дискурсом «мусульманин-терорист». У перспективі впливу дискурсу на потенційну соціальну взаємодію з мусульманами як соціальною групою це означає, що кожен мусульманин може сприйматися як терорист. У висвітленні події «фільм «Невинність мусульман»» ці дискурси накладаються, значення «мусульманин як вірянин» стає умовою для значення «терорист». Обурення мусульманина як вірянина становить загрозу та спричиняє насильницькі дії. Зрозуміти абсурдність такого поєднання можна, якщо застосувати інструмент «заміщення», описаний у Л. Філіпс та М. Йоргенсен [15]. Іменування злочинця за допомогою його віросповідання поширює значення злочинності на певну релігію та на всю релігійну спільноту.

Якщо говорити про дискурс «мусульманин-вірянин» без накладання чи боротьби із іншими дискурсами (як, наприклад, у події «хадж у 2015 році»), то в ньому мусульмани позначаються прибічниками ісламу із відповідними специфічними традиціями, канонами, звичаями та обрядами.

Логіка відмінності протиставляє мусульман атеїстам та представникам інших релігійних конфесій. Якщо спиратися на визначення України як секулярної держави з переважанням серед віруючих представників православних християн, інклюзивний потенціал дискурсу «мусульманин-вірянин» має бути оцінений як низький. Разом із цим, ми знайшли деякі точки зближення «ми-вони»-дискурсів, як, наприклад, тут: *«Совершили как принято у мусульман джаназа-намаз — это по православному обряду заупокойная молитва» («Сегодня», 1 листопада 2017)*. Ми бачимо, що проведення паралелі із православними традиціями показує певну близькість і може бути підставою для інклюзії.

Дискурс «мусульманин – герой України»

Цей дискурс, представлений, наприклад, у публікаціях про смерть Аміни Оку-

євої, має найбільший потенціал для інклюзивності мусульман в українське суспільство. Такі номінації, як «патріот України», «людина-легенда», «общественная активистка», та прикметник «щира», «самовіддана», «чесна» формують позитивний образ А. Окуєвої, а разом і мусульманки-українки. Присутні такі висловлення, як «наша героїчна сестра», де слово «сестра» є знаком зближення дискурсів, майже ототожнення. У дискурсі також присутні згадки про інших героїчних мусульман, таких як Іса Мунаєв, що був командиром А. Окуєвої, а також є згадка про Джохара Дудаєва, що в українському дискурсі є символом боротьби Ічкерії проти Росії.

Інклюзивний потенціал цього дискурсу полягає головним чином у спільній логіці відмінності. В цьому дискурсі мусульманин протиставлений російській владі, російським спецслужбам, які уособлюють образ ворога через війну на Сході країни. Також А. Окуєва є чеченкою, саме тому у дискурсі «чеченці» протиставляються «кадірівцям». Остання номінація виникла задля розмежування чеченців, що борються проти Росії, та є «справжніми патріотами», та тих, хто підтримує російську владу та Р. Кадірова, тобто є «зрадниками власної національної ідеї». Інклюзивність цього дискурсу проявляється не тільки в демонізації спільного ворога:

«Кадіров має менталітет первісного вождя», «Путін – злочинець планетарного масштабу», «в Україні діє розгалужена мережа російських агентів, п'ята колона зменшилася за останні роки, але все одно піднімає свою злочинну голову», а також у перебільшенні чеснот героя: «Вона знала, що покладе своє життя», «Осмаєв пообіцяв продовжити боротьбу, ради котрої його супруга отдала жизнь».

Разом із дискурсом «мусульманин-герой України» у публікаціях про смерть Аміни Окуєвої також є багато елементів дискурсу «мусульманин-вірянин», але саме тут простежується тенденція до зближення, проведення паралелей із православними обрядами.

Висновки

Інклюзивний потенціал є важливою характеристикою дискурсу, що передбачає наслідки його поширення для соціальної взаємодії з певною групою, а саме: сприяє

такій взаємодії (позитивний інклюзивний потенціал) чи перешкоджає (негативний інклюзивний потенціал). Дослідження дискурсу про мусульман у текстах українських ЗМІ надало можливість для пошуку емпіричних показників інклюзивності дискурсів про мусульман.

Умовами інклюзивності чи ексклюзивності дискурсу стають значення, що приписуються центральному його знаку – номінації певної групи. Для знаку «мусульмани» важливими значеннями в перспективі соціальної взаємодії з цією групою є екстериторіальність, екзотичність, зв'язок із насильством, катастрофами та нещасними випадками. Екстериторіальність мусульман у дискурсі українських ЗМІ виявляється через переважне віднесення виданнями повідомлень до тематичних розділів про події поза межами України, через географічну локалізацію подій, про які йдеться в повідомленнях (переважно це країни Африки та Азії), а також через джерела повідомлень (переважно європейські).

Серед п'яти знайдених дискурсів мусульман в українських ЗМІ позитивним інклюзивним потенціалом володіють такі: «мусульманин-герой України», де мусульманин позначається як патріот України і має спільного з українцями ворога; дискурс «мусульманин-протестувальник» відсилає до пам'яті про протести проти злочинної влади, тобто є інклюзивним у перспективі цінності Майдану. Дискурс «мусульманин-вірянин» є досить амбівалентним: з одного боку, такий дискурс тісно пов'язаний із дискурсом «мусульманин-терорист», де злочинні дії мусульман пояснюються агресивним характером ісламу; з іншого боку, цей дискурс є інклюзивним для українських віруючих, особливо із поєднанням із дискурсом «мусульманин-герой України». Дискурс

«мусульманин-жертва» володіє негативним інклюзивним потенціалом, бо мусульмани тут наділяються дискримінуючими значеннями. Негативний інклюзивний потенціал дискурсу «мусульманин-терорист» забезпечується наділенням знаку «мусульманин» негативними значеннями, тут мусульманин є демонізованим, протиставленим демократії, цивілізації, світу, добру.

Подальший розвиток досліджень, результати яких представлені в даній статті, пов'язаний із використанням теоретико-методологічних та методичних напрацювань дослідження дискурсів мусульман в українських ЗМІ до розгляду дискурсів інших груп, що складають актуальну соціокультурну номенклатуру Іншого для сучасного українського суспільства. Це стосується запропонованої комбінації теоретичних підходів, зокрема теорій дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа, Н. Феркля і Р. Водака, із залученням концептів соціальної номенклатури Іншого Ю. Сороки та шкали соціального дистанціювання Е. Богардуса, а також процедурних аспектів реалізації дослідження, зокрема послідовності та взаємозв'язку кількісного та якісного етапів дискурс-аналізу. Визначення інклюзивного потенціалу дискурсів про такі групи буде сприяти інструменталізації та підвищенню ефективності діяльності щодо їхньої інтеграції в українське суспільство та, у свою чергу, попередженню пов'язаних з виключеністю цих груп з соціальної взаємодії конфліктів. Щодо обмежень у використанні результатів даного дослідження, слід акцентувати, що воно було здійснено на матеріалі повідомлень онлайн-відповідників періодичних видань, тому для аналізу інших видів дискурсу, наприклад політичного, повсякденного чи наукового, методика має бути відповідно зконкретизована.

Література

1. Гевко І. В. Інклюзивна освіта в Україні: сучасний стан та проблеми розвитку. Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомилинського. Педагогічні науки. Миколаїв, МНУ ім. В.О. Сухомилинського. 2019. № 1(64). С. 52-58.
2. Єсіна В. Інклюзивна освіта як механізм соціалізації дітей з особливими потребами. Нова парадигма. 2017. №133. С.111-122.
3. Ємельяненко Л. М., Дзензелюк К. В. Проблеми та перспективи соціально орієнтованого інклюзивного розвитку в Україні. Соціально-трудова відносина: теорія та практика: Збірник наукових праць. Київ. КНЕУ, 2017. №1(13). С. 125-134.
4. Гриценко А. А. Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку. Економіка і прогнозування. 2016. №2. С. 9-23.
5. Бобух І. М., Щегель С. М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. Вісник Національної академії наук України. 2018. №7. С. 55-70.
6. Овчаренко Н. А. Інклюзивний потенціал музичної освіти: теоретичний дискурс. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. 2019. №182. С.35-38.
7. Мігалуш А.О. Виховання толерантного ставлення до людей з особливими потребами в інклюзивних закладах освіти.

ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2009. №46, 88-91.

8. Дзюба О. Дискурс мусульман або мусульманський дискурс: спосіб номінації об'єкта дослідження в дискурс-аналізі. Український соціум. 2019. № 2. С. 51-60.

9. Дзюба О. Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі. Грані. 2019. № 6. С. 42-55.

10. Charaudeau P. Discurso das Mídias. São Paulo, 2013. p. 285

11. Gee J. P. An introduction to discourse analysis: Theory and method. 2014. Routledge.

12. Bogardus E. S. A Social Distance Scale. Sociology and Social Research. 1933. № 17. P. 265-271. URL: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html

13. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012.

14. Hackett C. 5 facts about the Muslim population in Europe. Pew Research Center. 2017. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>.

15. Филлиппс Л. Дж., Йоргенсон М. В. Дискурс-анализ: теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр, 2008. 352 с.

References

1. Hevko, I. (2019) Inclusive education in Ukraine: current state and problems of development. Naukovyi Visnyk of Mykolaiv V.O.Sukhomlynskyi National University. Pedagogical sciences. Mykolaiv, MNU. 2019. № 1(64). P. 52-58. [in Ukrainian]

2. Yesina, V. (2016) Inclusive education as a mechanism for the socialization of children with special needs. Nova Paradygma. №133. P.111-122. [in Ukrainian]

3. Emelyanenko L. M., Dzenzelyuk K.V. (2017) Problems and prospects of inclusive people-centered development in Ukraine. Social and labor relations: theory and practice: Collection of scientific papers. Kyiv. KNEU. №1(13). P. 125-134. [in Ukrainian]

4. Hrytsenko, A. (2016) Ukraine's economy on the road to inclusive development. Economics and forecasting. №2. P. 9-23. [in Ukrainian]

5. Bobukh, I. M., Shchegel, S. M. (2018) Strategic environments of economic growth in Ukraine: inclusiveness as a key priority. Visnyk of National Academy of Sciences of Ukraine. №7. С. 55-70. [in Ukrainian]

6. Ovcharenko, N. A. (2019) Inclusive potential of music education: theoretical discourse. Scientific notes. Series «Pedagogical sciences». №182. P.35-38. [in Ukrainian]

7. Migalush, A. A. (2009) Upbringing Tolerant Attitude to People with Special Needs in Inclusion Education. Visnyk of Zhytomyr Ivan Franko State University. № 46, P. 88-91. [in Ukrainian]

8. Dziuba, O. (2019) Muslim discourse or discourse of Muslims: a method of research object nomination in discourse analysis. Ukrainian society. № 2 (69). P. 51-60. [in Ukrainian]

9. Dziuba, O. (2019) Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press. Grani. № 6 (22). P. 42-55. [in Ukrainian]

10. Charaudeau, P. (2013) Discurso das Mídias. São Paulo. p. 285 [in Portuguese]

11. Gee, J. P. (2014) An introduction to discourse analysis: Theory and method. Routledge.

12. Bogardus, E. S. A Social Distance Scale. (1933) Sociology and Social Research. № 17. P. 265-271. [Online]. Available at: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html (Accessed: 23 September 2020)

13. Soroka I. (2012) The native, the strange, the different: sociocultural perceptions of the Other. Kharkiv, Karazin Kharkiv National University.

14. Hackett, C. (2017) 5 facts about the Muslim population in Europe. Pew Research Center. [Online]. Available at: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/> (Accessed: 23 September 2020)

15. Jørgensen, M., Phillips L. (2008) Discourse Analysis as Theory and Method. Kharkiv: Humanitarian Centre. 352 p.